

اخلاق مداری استاد - دانشجو بستر توسعه پژوهش؛ تهدیدها و چالش‌ها

جواد ناصح*

چکیده

پایبندی به اخلاق در روابط انسانی قدمتی بس دیرینه دارد و بی توجهی به آن در فضای آکادمیک با مخاطرات جدی تری همراه است. تلاش برای ارتقای شغلی در نظام آموزش عالی کشور، زمینه بروز رفتارهای مغایر اخلاق را در بخشی از این مجموعه فراهم آورده که خود به تنهایی قادر است آسیب‌های جبران‌ناپذیری به ساختار پژوهشی آن وارد نماید. چاپ مقالات سرقت‌شده، ترجمه‌های نادرست، استثمار دانشجو به دلیل نیاز به استاد برای انجام فعالیت‌های تحقیقاتی، کسب امتیاز تالیف مقالات تهیه‌شده توسط دانشجویان، تحمیل هزینه‌های روانی اقتصادی و در برخی موارد تلاش برای سوء استفاده جنسی از ایشان نمونه‌هایی از سست شدن بنیان‌های اخلاقی مداری پژوهشی در دانشگاه هستند. این مقاله به شیوه اسنادی تدوین گردیده و راهکارهای افزایش نظارت سازمانی و فردی را به عنوان راه‌های برون‌رفت از این شرایط معرفی می‌نماید.

کلید واژگان: اخلاق پژوهشی، استثمار دانشجو

مقدمه

روند توسعه دانش طی نیم قرن اخیر بر ضرورت نهادینه سازی چارچوب‌های اخلاقی در مناسبات میان راهبران و راهیان این حوزه افزوده است. در گذشته‌ای نه چندان دور، تجار و کسبه نیز ملزم به فراگیری اصول کسب و کار از منظر دین بودند تا آخرت را به بهای معاش دنیوی از کف نداده و عاقبت هر دو جهان را به خیر نمایند. این حرکت در عرصه تعلیم و تربیت با تأخیر و کندی بیشتری همراه بود زیرا مأموریت اصلی معلمان عمدتاً در حوزه آموزش تعریف شده و تربیت متعلم کارآمد بزرگترین هدف آنها محسوب می‌شد.

هزاره سوم با محوریت دانایی آغاز شد. چاپ آثار علمی در مجلات تخصصی افزایش یافت. دانشگاه‌ها بر فعالیت خود در گسترش و حمایت از فعالیت‌های پژوهشی افزودند و مربیان را به سمت توسعه علم از راه تدوین مقاله ترغیب کردند. همچنین قوانین ترفیع اصلاح شدند به قسمی که برخورداری از سوابق پژوهشی چاپ‌شده به عنوان محور اصلی ارتقاء معرفی و مربیان را به این مسیر سوق دادند. تشکیل گروه‌های پژوهشی مرکب از اساتید و

۱- "نویسنده مسئول". عضو هیات علمی دانشگاه فرهنگیان مرکز امام خمینی (ره) کاشان.

دانشجویان به خوبی این هدف را تامین و هم افزایی ناشی از این تعامل منجر به تقویت روحیه مشارکت شد. فضای کلاس از رابطه یک جانبه معلم و شاگردی به محیطی متعامل تبدیل و ثمرات بسیار پر بهایی داشت. بسیاری از دانشجویان این دوره امروز در کسوت استادی قرار گرفته و خدمات شایانی به عرصه علم و پژوهش کرده اند.

از سوی دیگر و به تدریج نگاهی نو در این عرصه بروز و ظهور کرد که آثار آن اخلاق پژوهش و روابط استاد شاگردی را متأثر ساخت. بدیهی است که برای هر پدیده نوظهور، پیامدهای نامطلوبی نیز می توان متصور شد و تولید علم در قالب چاپ مقالات علمی از این قاعده مستثنی نیست. بنابر یک باور قدیمی اما قابل قبول، ماهیت واقعی انسان را در شرایط بحرانی و همچنین آنگاه که منافی در خطر باشد بهتر می توان شناخت. تمایل به افزایش سوابق پژوهشی به منظور دستیابی به مدارج علمی بالاتر در گروهی نه چندان بزرگ از معلمان، زمینه خروج از اخلاق پژوهشی را فراهم ساخت به نحوی که عده ای از دانشجویان تحصیلات تکمیلی مدعی شدند با وجود آنکه استاد راهنما نقش پر رنگی در تدوین مقاله پژوهشی نداشته با این حال مدعی است که باید به عنوان نگارنده اصلی آن معرفی شود تا از امتیاز بیشتری بهره مند گردد. این چالش به حدی جدی شد که دیوان عدالت اداری در تاریخ اول مرداد ۱۳۹۸ اقدام به صدور رای نمود و ذکر نام استاد به عنوان نویسنده مسوول را خلاف قانون دانست (ایسنا ، ۱۳۹۸).

فاصله میان وضع موجود و مطلوب در نظام پژوهشی کشور بسیار فراتر از حدیست که نیازمند مستندات باشد. اگرچه رشد قابل ملاحظه ای طی دو دهه اخیر دیده می شود با این وجود احتمال اینکه جهش های ناگهانی با عوارض ناخوشایند همراه باشند نیز وجود دارد. دانشگاه را محلی برای گسترش اندیشیدن، پژوهش، پذیرش علم به عنوان محور و پرورش انسان های خردمند و خلاق دانسته اند که منافع مادی و فردی آن بسیار کم رنگ و یادگیری مستمر در آن همواره ارزشمند است (شریعتمداری ، ۱۳۸۱: ۲۷)؛ لذا احتراز از سرقت و مشارکت در پژوهش های مبتنی بر قواعد علمی بسیار مورد توجه اهل علم است (فراستخواه ، ۱۳۸۹ : ۱۸). نقشه جامع علمی کشور نیز بر تربیت انسان مومن، دانا، مبتکر، متخلق به فضایل اخلاقی، نقاد و نقدپذیر و متعهد به معنویات تاکید دارد. ضمن اینکه کمتر از پنج سال تا پایان سند چشم انداز باقی مانده و مقرر است که رتبه نخست منطقه را در حوزه علم و فناوری به دست آوریم. در عین حال، مشارکت اهل علم در نهادهای علمی از دیرباز مورد نظر بوده و پژوهش های گروهی منجر به بروز خلاقیت و هم افزایی شده است. کارل یاسپرس (۱۹۵۹) معتقد است: " دانشگاه نهادیست که افرادی را که به طور حرفه ای به جستجوی حقیقت و انتقال آن در چارچوب ضوابط علمی می پردازند متحد می کند. (پارسا و پارسا ، ۱۳۹۴ : ۸۷). با این وجود واقعیت آنچه در نهادهای دانشگاهی رخ می دهد متفاوت از آرمان هاست. قانعی راد و خسروخاور (۱۳۹۰) معتقدند؛ معیارهای اخلاقی عمدتاً آرمانگرایانه بوده و نشانگر حقایق نیستند. همچنین پژوهش مهram و همکاران ۱۳۸۵ نشان می دهد که عناصر اصلی برنامه درسی (استاد ، دانشجو ، مکان فیزیکی ، روش تدریس و ...) تاثیرات منفی بر هویت علمی دانشجویان داشته اند. حاکمیت نگاه مبتنی بر جنسیت و تبعیض در رفتار اساتید نیز در مطالعه پردخته و همکاران (۱۳۹۴) ذکر شده و غلبه مردسالاری در آن

دیده می‌شود. با عنایت به آنچه ذکر شد؛ توسعه پژوهش در دانشگاه‌های کشورمان شرایط مطلوبی نداشته و ترمیم نواقص آن مستلزم بهبود روابط استاد دانشجو مبتنی بر اخلاق حرفه‌ای و در راستای اخلاق اسلامی است.

وجود برنامه درسی پنهان در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی می‌تواند مانند تیغ دو دم عمل کند و معمولاً تأثیرات عمیق تری در مقایسه با برنامه مصوب دارد. بخش قابل ملاحظه‌ای از آموخته‌های دانشجویان در فضای غیر رسمی حاصل می‌شود. از سوی دیگر، پژوهش‌های اندکی در این حوزه انجام شده و خلا یافته‌های مبتنی بر مطالعات داخلی کاملاً مشهود است. البته لازم به ذکر است که پژوهش‌های مصلی نژاد ۱۳۹۲، امینی و همکاران ۱۳۹۰، یزدخواستی و همکاران ۱۳۹۲، صفایی موحد و با وفا (۱۳۹۲) در این قلمرو بوده ولی تاکنون کتابی منتشر نشده است بنابر این ضرورت مطالعه چالش‌های روابط استاد و دانشجو در بستر پژوهش محسوس است زیرا که برنامه پنهان تأثیرات عمیق خود را در هر شرایطی به جا می‌گذارد.

این پژوهش به شیوه اسنادی انجام شده و در پی پاسخگویی به سوالات زیر است:

۱ - پیامدهای بی‌توجهی به اخلاق مداری (در روابط استاد دانشجو) بر توسعه فرهنگ پژوهش کدامند؟

۲- راهکارهای برون رفت از فضای استثمارگری در روابط استاد دانشجو کدامند؟

پیشینه

روابط معلم و متعلم در فرهنگ ایرانی اسلامی مبتنی بر حفظ احترام و شأن طرفین به ویژه استاد تعریف شده است. معلم واجد مرتبه‌ای است که می‌تواند با کلمه‌ای، پیشوای شیعیان را بنده خود سازد و متعلم موظف است در هر حال قدردان زحمات استاد باشد تا جایی که بر اساس یک قول مشهور و نه چندان عالمانه حتی تنبیه بدنی نیز نمی‌تواند مانع از اجرای این مهم گردد. این رابطه می‌تواند به مثابه شمس و مولانا به مرتبه مرید و مراد برسد بنابراین پیشینه فرهنگی معتبری مبحث موردنظر را حمایت می‌کند.

از طرفی، پشتوانه اقتصادی پایداری موسوم به وجوهات شرعی و درآمدهای حاصل از وقف همواره نقطه اتکاء دانش پژوهان بوده و آنها را از وابستگی به منابع قدرت مصون داشته است. براین نکته از آن جهت می‌توان تامل نمود که حفظ بی‌طرفی، پرهیز از سوگیری و اخلاق‌مداری در فعالیت‌های علمی، از اصول مسلم فرض شده و همواره به عنوان باورهای عمیق مد نظر اهل علم بوده اند.

تحصیل علم و نیل به مدارج دانشگاهی طی دهه‌های اخیر و به ویژه پس از انقلاب فرهنگی (اوایل دهه ۶۰) توسعه چشمگیری داشته و بر اساس گزارش "فردا نیوز" تعداد دانشگاه‌های کشور بالغ بر دو هزار و همچنین افزایش کمی دانشجویان به رقم شگفت‌انگیز ۲۵ برابری رسیده است. از این تعداد قریب ۷۰ درصد را دختران تشکیل می‌دهند. از سوی دیگر، برآوردهای موجود، رقم دانش‌آموختگان جویای کار را ۴۲ درصد تخمین می‌زنند. این گروه عموماً

مشاغل اداری به ویژه تدریس در دانشگاه‌ها را ترجیح می‌دهند (سایت موسسه پژوهشی و برنامه ریزی آموزش عالی ۱۳۹۶). تحصیل علم و نیل به مدارج دانشگاهی طی دهه های اخیر به دغدغه اساسی جوانان مبدل شده است. کسب درآمد با حداقل مدرک تحصیلی طی دهه‌های میانه قرن حاضر سهل الوصول و از حقوق مسلم جوانان محسوب می‌شد. این در حالی است که برای ارتقای شغلی نیز نیاز به تلاش مضاعف نبوده و انجام وظیفه در حد شرح وظایف به همراه افزایش سنوات، شرایط آن را فراهم می‌نمود. همراه با افزایش تعداد متقاضیان به ویژه در نظام آموزش عالی، مقررات جدیدی وضع شدند که برخورداری از رزومه پربار در صدر موارد درخواستی قرار گرفت. در این میان، ضرورت تعدد مقالات علمی پژوهشی خاصه در مجلات خارجی معتبر به معضل بزرگی مبدل گشت که روندی پرزحمت و طولانی داشت. کسب امتیاز لازم برای ارتقا به سطوح بالاتر، مستلزم انجام پژوهش‌هایی بود که علاوه بر صرف زمان طولانی هزینه های بسیاری نیز به همراه داشت؛ این نیاز برای اساتیدی که مشاغل اجرایی داشتند مشکلات بیشتری به همراه می‌آورد زیرا بخش عمده زمان مورد آنها به تدریس و رتق و فتق امور اجرایی طی می‌شد؛ بنابراین راهکار جدیدی در دستور کار قرار گرفت. کسب امتیاز از پایان نامه‌های دانشجویان.

تعدد دانشجویان تحصیلات تکمیلی و رقابت آنها برای فراغت از تحصیل در کمترین زمان ممکن، شرایط مساعدی برای تولید مقالات علمی متعدد فراهم می‌کند. مجموعه این مقدمات زمینه ظهور پارادایم جدیدی موسوم به استثمار دانشجویان را مهیا می‌سازد. نیاز مالی، انحصار زمینه ای خاص از دانش برای استاد مورد نظر، کسب مشروعیت برای توسعه فعالیت‌های آتی از طریق ارتباط با استاد صاحب نفوذ، از انگیزه های دانشجویان برای ادامه کار در این شرایط ناعادلانه محسوب می‌شوند (صفایی موحد، ۱۳۹۲).

اخلاق پژوهش در واقع، رعایت اصولی است که محققین در قالب قرارداد و مقررات تحقیق و یا بدون آن موظف به رعایت آن می‌باشند. اخلاق به عنوان یک مؤلفه اصلی در پژوهش‌های علمی، امری مهم و ضروری بوده و بر تمام مواردی که نباید در پژوهش به کار گرفته شود تأکید دارد (کاظمی، ۱۳۷۹: ۲۹). اخلاق دانشی است که از اصول و ارزشها صحبت می‌کند. اخلاق حافظ فعالیت‌های بشر از میل و گرایش به هر گونه انحراف و کج روی است. اخلاق پژوهشی نیز به مبادی اخلاقی افعال می‌پردازد. رویکردی که ریشه آن به ارسطو و کتاب مشهور اخلاق او- اخلاق نیکو ماخس - بر می‌گردد که گوهر فعل اخلاقی را رفتار عقلانی متعهد به خیر جمعی می‌داند (فراستخواه، ۱۳۸۵).

روند فعلی پژوهش در کشورمان تا چه حد این اهداف را تامین می‌کند؟

اخلاق پژوهش شاخه ای از اخلاق حرفه ای است که به اصول اخلاقی پژوهش از آغاز تا پایان کار می‌پردازد. اخلاق در علم و پژوهش، ابزاری برای تضمین صحت و درستی اعتبار پژوهش و یافته های آن است. بدون تکیه بر اخلاق، پژوهش استعداد انحراف از اهداف اصلی را پیدا می‌کند و حتی ممکن است علیه اهداف اصلی خود نیز به حرکت درآید (ساکي، ۱۳۹۰). نخستین مسئله شایسته توجه این است که نیت و انگیزه خود را برای خدا خالص کنند و برای جلب رضای او پژوهشی را انجام دهند زیرا با توجه به نظام اخلاقی اسلام، نیت و انگیزه، به اندازه عمل و بلکه بیشتر از آن اهمیت دارد. امام علی (ع) می‌فرماید: عطایای الهی، به اندازه نیت انسان است (نهج البلاغه، نامه ۳۱). امانتداری

در تحقیق و پژوهش، رکن مهم حیات علمی جامعه است. امام صادق (ع) می فرماید: خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نکرد مگر اینکه راستگویی و امانت جزء تعلیمات او بود (کافی، ج ۲: ۱۰۴)

شاید بتوان استثمر آکادمیک را یکی از مهم ترین پیامدهای بی توجهی به اخلاق مداری در روابط استاد دانشجو دانست. فرهنگ معین استثمر را معادل با بهره برداری از دسترنج دیگری می داند. همچنین در فرهنگ های واژگان انگلیسی به شرایطی که در آن دیگران را وادار به انجام کاری کنیم و بهای اندکی در مقابل آن بپردازیم استثمر گویند. منابعی که توسط دانشجویان ترجمه می شوند؛ نهایتاً با نام اساتید به چاپ می رسد. انجام آزمایش های مکرر و طولی مدت؛ هزینه خرید تجهیزات و ادوات مورد نیاز برای پژوهش، چاپ پرسشنامه های تحقیق و پیگیری امور مربوط به ویرایش و چاپ مقالات مانند ویراستاری و پرداخت هزینه های داوری آن در مجلات خارجی، بخشی از فعالیت هایی است که به نام دانشجو و به کام استاد رقم می خورد. روشن است که گروه کثیری از اساتید با حفظ شرافت حرفه ای همواره در مسیر صحیح و مبتنی بر اخلاق گام برداشته و هموار صادقانه وظایف استادی خود را به انجام رسانیده اند. با این وجود تلاش برای معرفی کشور به عنوان تولید کننده برتر علم در منطقه و جهان، بستر مناسبی برای استثمر دانشجویان فراهم می کند این مقوله را می توان استثمر پژوهشی دانست. انواع دیگری از استثمر نیز در دانشگاه ها دیده می شود.

افزایش آمار سرقت علمی برای رسیدن به نتایج زودرس را میتوان از پیامدهای افول ارزش های اخلاق پژوهشی دانست. اساتید برای ارتقاء و دانشجویان برای نیل به خواسته های خود مرتکب سرقت علمی، عدم رعایت امانت و ارائه ترجمه های نادرست می شوند (پایگاه خبری تحلیلی انتخاب ۱۳۹۵). صدور حکم پیگرد قانونی برای عضو هیات علمی یک دانشگاه، به دلیل ارائه ۲۵۰ مقاله تقلبی نیز نمونه دیگری از کمرنگ شدن اخلاق پژوهشی محسوب می شود (همشهری آنلاین ۱۳۹۴).

نتیجه گیری

پیامدهای بی توجهی به اخلاق مداری در روابط استاد دانشجو و تاثیر آن بر فرهنگ پژوهش کدامند؟

وجود رابطه استثماری میان استاد و دانشجو آثار زیان باری دارد عواقب آن طولانی مدت و عموماً جبران ناپذیرند. اساتید به عنوان الگوهای فرهیخته اجتماع و دانشجویان در نقش رهروان آنها که قرار است در آینده ای نزدیک سکان هدایت بخشی از جامعه را برعهده بگیرند مسئولیتی خطیر به عهده دارند. تولید علمی کشور با تلاش های عالمانه این دو گروه پدید می آید و هدایت جامعه در دست آنهاست. روان شناسان معتقدند یادگیری های انسان می تواند متاثر از اکتساباتی باشد که به شکل ضمنی و غیرمستقیم رخ می دهند. این نکته به وضوح در نظریه آلبرت بندورا ذکر شده است.

رهیافت های نوین در علوم انسانی ایران

بسیاری از نهادهای اجرایی، آموزشی، اقتصادی و... کشور از محل تولیدات علمی دانشگاه ها تغذیه می شوند. خط مشی این نهادها مبتنی بر یافته های علمی تعیین می شود و مقدرات عموم مردم بر همین اساس رقم می خورد. روشن است که بی توجهی به اخلاق پژوهشی استاد و دانشجو بنیان های بقای جامعه را سست و با سرعتی روز افزون به سمت پرتگاه سقوط هدایت می نماید.

استثمار آکادمیک می تواند عواقب جبران ناپذیری بر سلامت روان دانشجویان داشته باشد. بهره کشی جنسی عوارض طولانی مدت و گاه مادام العمر به همراه دارد. تنفر و خشم فروخورده از این بهره کشی به اشکالی همچون جابجایی خشم و پرخاشگری منفعل بروز می کند. همواره از کارشکنی های کارگزاران و کارمندان در رده های مختلف سازمان شکایت می شود. چنین رفتارهایی ناشی از مسایل حل نشده و برخاسته از روابط ناسالم با دیگران مانند رابطه با والدین معلمان و اساتید است که آن را اختلال شخصیت منفعل پرخاشگر می نامند که نقطه مقابل شفقت در روابط انسانی بوده و زمینه های اضمحلال اخلاقی جامعه را فراهم می سازند.

برون رفت از این شرایط مستلزم اندیشیدن تمهیدات است که عمدتاً به مراکز تصمیم گیری مربوط می شود. تاکید افراطی بر فراهم نمودن رزومه پژوهشی از سوی وزارت علوم همراه با نظارت نه چندان کارآمد بر عملکرد پژوهشی اساتید، زمینه های این موقعیت نابسامان را فراهم آورده است در حالی که مأموریت اصلی آنها آموزش و تربیت دانشجویان و به بیان رساتر مدیران و متخصصان آینده کشور است که بعضاً در سایه تکمیل سوابق پژوهشی رنگ باخته اند .

وجود نهادهای نظارتی قدرتمند و مستقل روند استثمار را کند و حرکت علمی کشور را اصلاح می کند. ضرورت برخورداری از رانت و رابطه به جای ضابطه در چاپ مقالات علمی پژوهشی در حد یک شبهه مطرح است. از یک سو وجود این تصور می تواند مبتنی بر شواهد موجود و از سوی دیگر ممکن است برخاسته از سوگیری پژوهشگرانی که مقالات شان پذیرش چاپ نگرفته و مدتها در انتظار پاسخی از سوی هیئت داوران می ماند باشد . در هر حال ترویج اخلاق مداری قادر است به اصلاح امور منجر شود. محققان جوان علیرغم برخورداری از شایستگی های علمی ، فاقد شهرت کافی برای چاپ مقالاتشان هستند این نکته می تواند استثمار آنها توسط اساتید را تقویت کند تا در یک رابطه برد - برد قرار گرفته و شوربختانه گذر زمان موجب نهادینه شدن این رابطه گردد. به این ترتیب اشاعه منکر آن را به معروف مبدل خواهد ساخت.

منابع

امینی ، محمد؛ تمنایی فر ، محمدرضا و ماشاللهی نژاد ، زهرا (۱۳۹۳). برنامه درسی پنهان از دیدگاه دانشجویان علوم پزشکی کاشان. مجله توسعه آموزش در علوم پزشکی ، دوره ۸ ، شماره ۱۸ ، ۱-۱۳

رهیافت های نوین در علوم انسانی ایران

پردخته، فرهاد؛ کاظم پور، اسماعیل و شکیبایی، زهره (۱۳۹۴). رابطه بین برنامه درسی پنهان و نابرابری های جنسیتی در دانشجویان دانشگاه. پژوهش در برنامه ریزی درسی سی سال دوازدهم دوره دوم، شماره ۲۰، پست ۱۶ تا ۲۷

ساکی، رضا (۱۳۹۰). اخلاق پژوهش های آموزشی و مولفه های آن. اخلاق در علوم و فناوری. سال ششم، شماره ۲

شریعتمداری، علی (۱۳۸۱). چگونگی ارتقاء سطح علمی کشور، تهران: فراشناختی اندیشه

صفایی موحد، سعید و با وفا، داوود (۱۳۹۲). عوامل شکل دهنده برنامه درسی پنهان در آموزش عالی ایران. دوفصلنامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، سال ۴، شماره ۷ تا ۷۳۰ ۵۳

صفایی موحد، سعید (۱۳۹۶). زیر پوست دانشگاه واکاوی پدیده استثمار آکادمیک در نظام آموزش عالی ایران. دوفصلنامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، سال ۸، شماره ۱۵-۳۴

فراستخواه، مقصود (۱۳۸۵). اخلاق علمی رمز ارتقای آموزش علمی، جایگاه وسازوکارهای اخلاقیات حرفه ای علمی در تضمین کیفیت آموزش عالی ایران. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، شماره یک

فراستخواه، مقصود (۱۳۸۹). دانشگاه و آموزش عالی تهران. نشر نی

قانعی راد، محمد امین و خسروخاور، فرهاد (۱۳۹۰). جامعه شناسی کنشگران علمی ایران، تهران: قلم

کاظمی، سید عباس (۱۳۷۹). چگونه تحقیق کنیم؟ راهنمای جامع تحقیق؛ نگارش و دفاع از پایان نامه های کارشناسی ارشد و دکتری، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین (ع)

مصلی نژاد، لیلا؛ پروند آور نحله و رضایی، الهه (۱۳۹۲). تجربه دانشجویان در زمینه برنامه درسی پنهان. مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ۱۳، ۱۱۱ تا ۱۲۴

مهرام، بهروز؛ ساکتی، پرویز؛ مسعودی، اکبر و مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۵). نقش مولفه های برنامه درسی پنهان در هویت علمی دانشجویان مطالعه موردی دانشگاه فردوسی مشهد. فصلنامه مطالعات برنامه درسی، دوره ۱ شماره ۳، ۲۹-۳

یاسپرس، کارل (۱۹۵۹). ایده دانشگاه. ترجمه مهدی پارسا و مهرداد پارسا. تهران: ققنوس

یزدخواستی علی تقوایی یزدی زهرا و رحیمی حمید ۱۳۹۲ برنامه درسی پنهان در دانشگاه علوم پزشکی کاشان از دیدگاه دانشجویان. مجله توسعه آموزش در علوم پزشکی دوره ۶ شماره ۱۲ تا ۱۴ تا ۲۳